संस्कृत-भारती

परिचयः

द्वितीयः पाठः

सूक्तिः

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः ।।

Laziness is, indeed, a great enemy residing in the body of men.

व्याकरणम्

विशेष्य-विशेषण-भाव: विभक्ति:

विशेष्य-विशेषण-भाव:

चतुरः बालकः विद्यालयं गच्छति

चतुरा बालिका विद्यालयं गच्छति

चतुरं मित्रं विद्यालयं गच्छति

चतुराः बालकाः विद्यालयं गच्छन्ति

चतुराः बालिकाः विद्यालयं गच्छन्ति

चतुराणि मित्राणि विद्यालयं गच्छन्ति

विशेष्य-विशेषण-भाव: विभक्ति:

सुन्दर: राम: अयोध्या नगरे वसति

सीता **सुन्दरं रामं** पश्यति

सीता **सुन्दरेण रामेण** सह वनं गच्छति

शबरी **सुन्दराय रामाय** फलं ददाति

सुन्दरात् रामात् हनुमान् ऊर्मिकं स्वीकरोति

सुन्दरस्य रामस्य पिता दशरथ:

सुन्दरे रामे लक्ष्मण: स्निह्यति

विभक्ति: - वाक्यानि रचयत

- चतुर:
- चतुरम्
- चतुरेण
- चतुराय
- चतुरात्
- चतुरस्य
- चतुरे

विशेष्य-विशेषण-भाव: भेदा:

1. गुणवाचक-विशेषणम्

- **गुण-दोष:** - दयालु:, क्रूर:, दुष्ट:, सरल:,
- **रंग:** - श्वेत:, कृष्ण:, रक्त:, पीत:, हरित:, नील:
- **आकार:** - उन्नत:, विशाल:, ज्येष्ठ:, कनिष्ठ:, दीर्घ:, लघु:, स्थूल:,
- **स्वाद:** - मधुर:, अम्ल:, कटु:, तिक्त:, लावण:, कषाय:
- **कालबोधक:** - प्राचीन:, नवीन:, पुरातन:, नूतन:,
- **स्पर्श-बोधक:** - कठोर:, कोमल: आदि ।

विशेष्य-विशेषण-भाव: भेदा:

2. संख्यावाचक-विशेषणम्

एक: बालक: श्लोकं पठति
द्वे बालिके मार्गे गच्छत:
पञ्च-पाण्डवा: सन्ति

विशेष्य-विशेषण-भाव: भेदा:

3. सर्वनाम-विशेषणम्

स: बालक: गच्छति
तस्य छात्रस्य नाम उमेश: अस्ति

विभक्ति	पुल्लिंग	स्त्रीलिंग	नपुंसकलिंग
प्रथमा	एकः	एका	एकम्
द्वितीया	एकम्	एकाम्	एकम्
तृतीया	एकेन	एकया	एकेन
चतुर्थी	एकस्मै	एकस्यै	एकस्मै
पञ्चमी	एकस्मात्	एकस्याः	एकस्मात्
षष्ठी	एकस्य	एकस्याः	एकस्य
सप्तमी	एकस्मिन्	एकस्याम्	एकस्मिन्

एकवचन
कः
कम्
केन
कस्मै
कस्मात्
कस्य
कस्मिन्

एकवचन
का
काम्
कया
कस्यै
कस्याः
कस्याः
कस्याम्

एकवचन
किम्
किम्
केन
कस्मै
कस्मात्
कस्य
कस्मिन्

विभक्ति	पुल्लिंग	स्त्रीलिंग	नपुंसकलिंग
प्रथमा	द्वौ	द्वे	द्वे
द्वितीया	द्वौ	द्वे	द्वे
तृतीया	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
चतुर्थी	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
पञ्चमी	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
षष्ठी	द्वयोः	द्वयोः	द्वयोः
सप्तमी	द्वयोः	द्वयोः	द्वयोः

विभक्ति	पुल्लिंग	स्त्रीलिंग	नपुंसकलिंग
प्रथमा	त्रयः	तिस्रः	त्रीणि
द्वितीया	त्रीन्	तिस्रः	त्रीणि
तृतीया	त्रिभिः	तिसृभिः	त्रिभिः
चतुर्थी	त्रिभ्यः	तिसृभ्यः	त्रिभ्यः
पञ्चमी	त्रिभ्यः	तिसृभ्यः	त्रिभ्यः
षष्ठी	त्रयाणाम्	तिसृणाम्	त्रयाणाम्
सप्तमी	त्रिषु	तिसृषु	त्रिषु

विभक्ति	पुल्लिंग	स्त्रीलिंग	नपुंसकलिंग
प्रथमा	चत्वारः	चतस्रः	चत्वारि
द्वितीया	चतुरः	चतस्रः	चत्वारि
तृतीया	चतुभिः	चतसृभिः	चतुर्भिः
चतुर्थी	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः	चतुर्भ्यः
पञ्चमी	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः	चतुर्भ्यः
षष्ठी	चतुर्णाम्	चतसृणाम्	चतुर्णाम्
सप्तमी	चतुर्षु	चतसृषु	चतुर्षु

विभक्ति	पुल्लिंग	स्त्रीलिंग	नपुंसकलिंग
प्रथमा	पञ्च	पञ्च	पञ्च
द्वितीया	पञ्च	पञ्च	पञ्च
तृतीया	पञ्चभिः	पञ्चभिः	पञ्चभिः
चतुर्थी	पञ्चभ्यः	पञ्चभ्यः	पञ्चभ्यः
पञ्चमी	पञ्चभ्यः	पञ्चभ्यः	पञ्चभ्यः
षष्ठी	पञ्चानाम्	पञ्चानाम्	पञ्चानाम्
सप्तमी	पञ्चसु	पञ्चसु	पञ्चसु

२. व्यावहारिकशब्दावली

Tastes and colours

Tastes

तिक्तः - Bitter

कटुः - Pungent, hot

मधुरः - Sweet

लवणः - Salty

कषायः - Astringent

आम्लः - Sour

Colours

श्वेतः - White

कृष्णः - Black

नीलः - Blue

पीतः - Yellow

रक्तः - Red

पाटलः - Pink

हरितः - Green

धूम्रः - Grey

काषायवर्णः - Saffron

नीललोहितः - Purple

कपिशः - Brown

शबलः - Spotted / variegated colour/ multi-coloured

३. चाटुश्लोकः

Children may quarrel and take their complaint to the mother. This is a familiar sight in every home. Below Gaṇapati and Ṣaṇmukha the sons of Pārvati are engaged in a quarrel. Gaṇapati is weeping. Pārvati asks what the matter is ? Her sons tell her how the fight ensued.

'हे हेरम्ब ! किमम्ब ! रोदिषि कुतः ? कर्णौ लुठत्यग्निभूः
किन्ते स्कन्द विचेष्टितं, मम पुरा सङ्ख्या कृता चक्षुषाम् ।
नैतत्तेऽप्युचितं गजास्य ! चरितं, नासां मिमीतेऽम्ब मे
तावेवं सहसा विलोक्य हसितव्यग्रा शिवा पातु वः ।।'

Pārvati - O Gaṇapati !

Gaṇapati - Well, mother !

Pārvati - Why are you weeping ?

Gaṇapati - Ṣhaṇmukha (अग्निभूः) is twisting my ears.

Pārvati - O Skanda ! What were you up to ?

Ṣhaṇmukha - He first prodded at my eyes.

Pārvati - Gaṇapati ! You were naughty.

Gaṇapati - Mother ! he measured the length of my trunk.

Thus the complaints went on.

May that Pārvati, who is joyfully engaged in watching the two sons fighting thus, protect you.

Ragupati

४. समस्या

In certain enigmatic verses, there is an apparent contradiction in meaning. But when the words are carefully separated, the riddle is solved. One such enigmatic verse is given below. Try to solve this puzzle.

तातेन कथितं पुत्र ! लेखं लिख ममाज्ञया ।
न तेन लिखितो लेखः पितुराज्ञा न लोपिता ।।

"A father asked his son to write a letter according to his directions. Neither he wrote the letter nor did he disobey the father."

This is the apparent meaning. There is a contradiction here. Try to solve it by rearranging the words in the stanza.

(Answer on the PNO - 41)

Answer to the Riddle

Answer can be obtained by rearranging the words in the verse. Read the words न तेन as one word. नतेन means 'with humility'/ 'with his head bowed down'. Since he wrote the letter obediently the father's command was not disobeyed by him.

५. सुभाषितम्

अङ्गं गलितं पलितं मुण्डं दशनविहीनं जातं तुण्डम् ।
वृद्धो याति गृहीत्वा दण्डं तदपि न मुञ्चत्याशापिण्डम् ।।३।।

पदविभागः – अङ्गम्, गलितम्, पलितम्, मुण्डम्, दशनविहीनम्, जातम्, तुण्डम्, वृद्धः, याति, गृहीत्वा, दण्डम्, तत्, अपि, न, मुञ्चति, आशापिण्डम्

प्रतिपदार्थः – अङ्गम् – The Limb, गलितम् – is worn out. मुण्डम् – The head, पलितम् – has grey hair. तुण्डम् – The mouth, दशनविहीनं जातम् – has no teeth in it. वृद्धः – The old man, दण्डं गृहीत्वा याति – goes holding a staff. तदपि – But still, न मुञ्चति – he doesnot leave, आशापिण्डम् – the tie of desire (attachment).

तात्पर्यम् – The limbs have lost their strength. Hair has turned grey. Teeth are gone and the oldman is walking with a stick. Yet he does not give up his desires.

will give up his desires.

धनानि जीवितं चैव परार्थे प्राज्ञ उत्सृजेत् ।
सन्निमित्ते वरं त्यागो विनाशे नियते सति ।।४।।

पदविभागः – धनानि, जीवितम्, च, एव, परार्थे, प्राज्ञः, उत्सृजेत् । सन्निमित्ते, वरम्, त्यागः, विनाशे, नियते, सति ।

प्रतिपदार्थः – प्राज्ञः – A wise man, उत्सृजेत् – must give up, धनानि – wealth, जीवितं चैव – and also his life, परार्थे – for the sake of others. विनाशे नियते सति – When destruction is sure to come, सन्निमित्ते – for a good cause, त्यागः – sacrificing (money and life), वरम् – is better.

Note : While writing the word-to-word meaning in English the अन्वयक्रम/prose order of Samskrit words cannot be maintained. So, you should write the अन्वय separately in the order of कर्तृ, कर्म and क्रिया with adjectives(विशेषणानि), if any, preceding the respective nouns qualified (विशेष्याणि) and then write the meaning in English separately. For this reason only, we have used the term प्रतिपदार्थ instead of अन्वयार्थ in English lessons. For your easy understanding we have, however, given the word to word meaning in English also. But the order of the Samskrit words there is not the अन्वयक्रम ।

The अन्वय of the above sloka is as follows. For the verses in the coming lessons try to write the अन्वय yourself on the same lines.

अन्वयः – प्राज्ञः धनानि जीवितं चैव परार्थे उत्सृजेत् ।
विनाशे नियते सति, सन्निमित्ते त्यागः वरम् ।

तात्पर्यम् - A wise man must sacrifice his wealth and life for others. Because sacrifice for a good cause is always better since wealth and life are known to be transient in nature.

धातव:

खाद् - To eat
हर् - To Take away
निन्द् - To blame
नी - To lead, to take along
क्रीड् - To play
दृश् - To see
पा - To drink

काव्यकथा

७. काव्यकथा

सिंहदिलीपयोः संवादः

नन्दिनी अन्यस्मिन् दिने नृपस्य परीक्षां कृतवती । सा हिमालयस्य गुहां प्रविष्टवती । दिलीपः पर्वतस्य सौन्दर्यं पश्यन् आसीत् । तदा एकः सिंहः नन्दिनीं बलात्कारेण गृहीतवान् । तेन पीडिता धेनुः उच्चैः क्रन्दनं कृतवती । नृपः आक्रन्दनं श्रुतवान् । धेनुम् अपश्यत् । धेनुं सिंहः आकर्षति । दिलीपः कुपितः अभवत् । सिंहस्य वधं कर्तुं निश्चयं कृतवान् । निषङ्गात् बाणं स्वीकर्तुं करं स्थापितवान् । किन्तु करः तत्र एव स्थगितः अभवत् । नृपस्य अपमाननं सञ्जातम् । कोपः अपि अधिकः जातः ।

तदा नृपम् उद्दिश्य सिंहः – ''भूपाल ! श्रमः मास्तु ! तव सर्वम् अस्त्रं, शस्त्रं च व्यर्थं भवति । अहं शिवस्य सेवकः । मम नामधेयं कुम्भोदरः इति । समीपे देवदारुवृक्षं पश्यसि खलु ? पार्वती प्रीतिपूर्वकं तं वृक्षं वर्धितवती । वृक्षस्य रक्षणार्थं पार्वती मां नियुक्तवती । अत्र आगतः प्राणी मम आहारः । अतः धेनुं न त्यजामि'' इति अकथयत् ।

तत् वचनं श्रुत्वा नृपः – ''अहम् अपि शिवपूजकः । शिवः गौरवार्हः ।

मम आचार्यः वसिष्ठः । तस्य धेनुः एव धनम् । अतः प्रार्थनां करोमि । मम देहं खाद, धेनुं त्यज'' इति अवदत् ।

सिंहः किञ्चित् अहसत् । ''त्वं जगत्प्रभुः । नूतनं वयः । सुन्दरं शरीरम् । इदं सर्वम् अल्पस्य कारणेन त्यजसि किम् ? त्वं विचारमूढः'' इति अकथयत् ।

एतेषाम् उत्तरं लिखत ।

१. धेनुः किमर्थं क्रन्दनं कृतवती ?
२. नृपस्य अपमाननं किमर्थं सञ्जातम् ?
३. कुम्भोदरः कस्य रक्षणं करोति ?
४. कुम्भोदरस्य आहारः कः ?
५. आचार्यस्य वसिष्ठस्य धनं किम् ?

Dialogue between the Lion and Dilīpa

Another day Nandinī tested the King. She entered a cave of the Himālayas. Dilīpa was watching the beauty of the mountain. Then a lion forcibly caught Nandinī. Being tormented by the lion the cow cried aloud. The King heard the cry. He saw the cow. The lion was dragging the cow along. Dilīpa became angry. He decided to kill the lion. He put his hand in the quiver to take out an arrow from it. But his hand was paralysed thereby itself. The king was insulted. His anger too increased.

Then the lion said to the king-"O king ! do not exert yourself. All your missiles and weapons are of no avail. I am a servant of Śiva. My name is Kumbhodara. Do you see the Devadaru tree nearby ? Pārvati has nourished that tree with affection. Pārvati has employed me for the protection of that tree. Whatever animal comes here is my prey. Hence, I am not leaving this cow".

On hearing these words the king said- "I am also a worshipper of Śiva. He is worthy of respect. Vasiṣtha is my teacher. This cow is his wealth. Hence, I am requesting you, eat my body and leave the cow".

The lion laughed a little and said- "You are the lord of the world. You are young in age. You have a handsome body. Would you give up all this for the sake of this insignificant thing ? You are irrational".

अन्वय: - 1

तमेवंगुणसम्पन्नं रामं सत्यपराक्रमम्

यौवराज्येन संयोक्तुमैच्छत् प्रीत्या महीपति:

पदविभाग:

तम्, एवं-गुण-सम्पन्नम्, रामम्, सत्यपराक्रमम्, यौवराज्येन संयोक्तुम्, ऐच्छत्, प्रीत्या, महीपति:

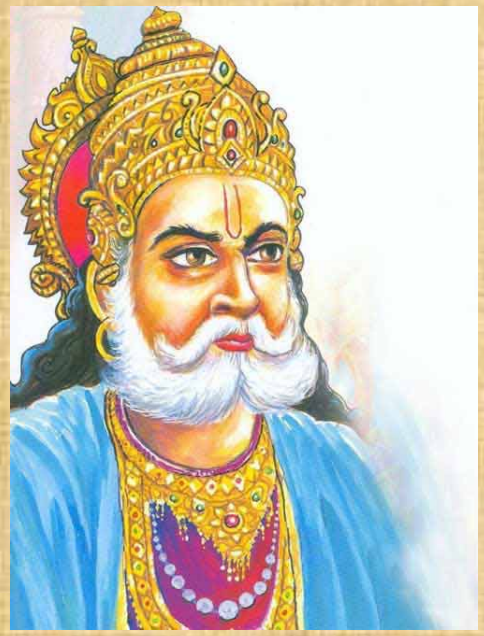

अन्वय: - 1

तमेवंगुणसम्पन्नं रामं सत्यपराक्रमम्
यौवराज्येन संयोक्तुमैच्छत् प्रीत्या महीपति:

क्रिया - ऐच्छत्
प्रथमा - महीपति:
द्वितीया - तम्, एवं-गुण-सम्पन्नम्, रामम्, सत्यपराक्रमम्
तृतीया - यौवराज्येन , प्रीत्या
तुमुन् - संयोक्तुम्,

अन्वय: - 1

महीपति: एवं-गुण-सम्पन्नम् सत्यपराक्रमम् तम् रामम् यौवराज्येन संयोक्तुम् प्रीत्या ऐच्छत्

प्रतिपदार्थ:

महीपति:	- राजा दशरथ:
एवं-गुण-सम्पन्नम्	- पूर्वम् उक्त-प्रकारेण गुणोत्तम्
सत्यपराक्रमम्	- अमोघ-वीरम्
तम् रामम्	- पुत्रं रामम्
यौवराज्येन संयोक्तुम्	- युवराज इति पदव्याम् आरोहयितुम्
प्रीत्या	- सन्तोषेण
ऐच्छत्	- अभिलाषितवान्

अन्वय: - 2

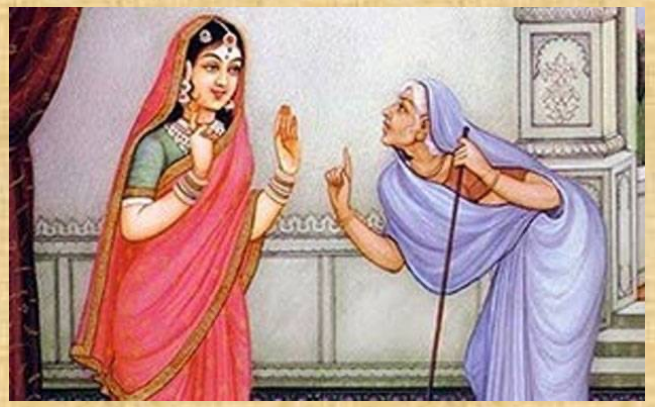

तस्याभिषेकसम्भारान् दृष्ट्वा भार्याथ कैकयी
पूर्वं दत्तवरा देवी वरमेनमयाचत विवासनं च रामस्य
भरतस्याभिषेचनम्

पदविभाग:

तस्य, अभिषेकसम्भारान् दृष्ट्वा भार्या, अथ, कैकयी
पूर्वम्, दत्तवरा, देवी, वरम्, एनम्, अयाचत, विवासनम्,
च, रामस्य, भरतस्य, अभिषेचनम्

अन्वय: - 2

अन्वय:

अथ तस्य अभिषेकसम्भारान् दृष्ट्वा पूर्वं दत्तवरा भार्या देवी कैकयी

रामस्य विवासनं भरतस्य अभिषेचनं च वरम् एनम् अयाचत

अन्वय: - 2

अथ	- अनन्तरम्
तस्य	- रामस्य
अभिषेकसम्भारान्	- पट्टाभिषेक
दृष्ट्वा	- विलोक्य
पूर्वं दत्तवरा	- पूर्वकाले-वरं प्राप्तवती
भार्या देवी कैकयी	- पत्नी केकय राजस्य पुत्री
रामस्य विवासनं	- रामस्य निर्वासनम्
भरतस्य अभिषेचनं च	- स्वपुत्र-भरतस्य पट्टाभिषेकम्
वरम्	- वरद्वयम्
एनम्	- दशरथम्
अयाचत	- पृष्टवती

सन्धिः

सवर्णदीर्घ-सन्धिः

अ + अ = आ
अ + आ = आ
आ + अ = आ
आ + आ = आ

अ - आ → आ

सवर्ण

इ + इ = ई
इ + ई = ई
ई + इ = ई
ई + ई = ई

इ - ई → ई

सवर्ण

उ + उ = ऊ
उ + उ = ऊ
ऊ + उ = ऊ
ऊ + ऊ = ऊ

उ - ऊ → ऊ

सवर्ण

ऋ + ऋ = ॠ
ऋ + ऋ = ॠ
ॠ + ऋ = ॠ
ॠ + ॠ = ॠ

ऋ - ॠ → ॠ

सवर्ण

१. दैत्य + अरिः = दैत्यारिः (अ + अ = आ)

२. विद्या + आलयः = विद्यालयः (आ + आ = आ)

३. गच्छामि + इति = गच्छामीति (इ + इ = ई)

४. पार्वती + ईशः = पार्वतीशः (ई + ई = ई)

५. गुरु + उपदेशः = गुरूपदेशः (उ + उ = ऊ)

६. वधू + ऊर्मिका = वधूर्मिका (ऊ + ऊ = ऊ)

७. पितृ + ऋणम् = पितॄणम् (ऋ + ऋ = ॠ)

सन्धिः

सवर्णदीर्घ-सन्धिः

च + अपि
देव + आलयः
लता + अपि
दया + आनन्दः
रवि + इच्छा
कवि + ईशः

लक्ष्मी + इन्द्रः
परी + ईक्षा
भानु + उदयः
लघु + ऊर्मीः
वधू + उत्साहः
चमू + ऊर्जा
मातृ + ऋणम्

संग्राह्यविषयाः

Famous Four

आश्रमचतुष्टयम्

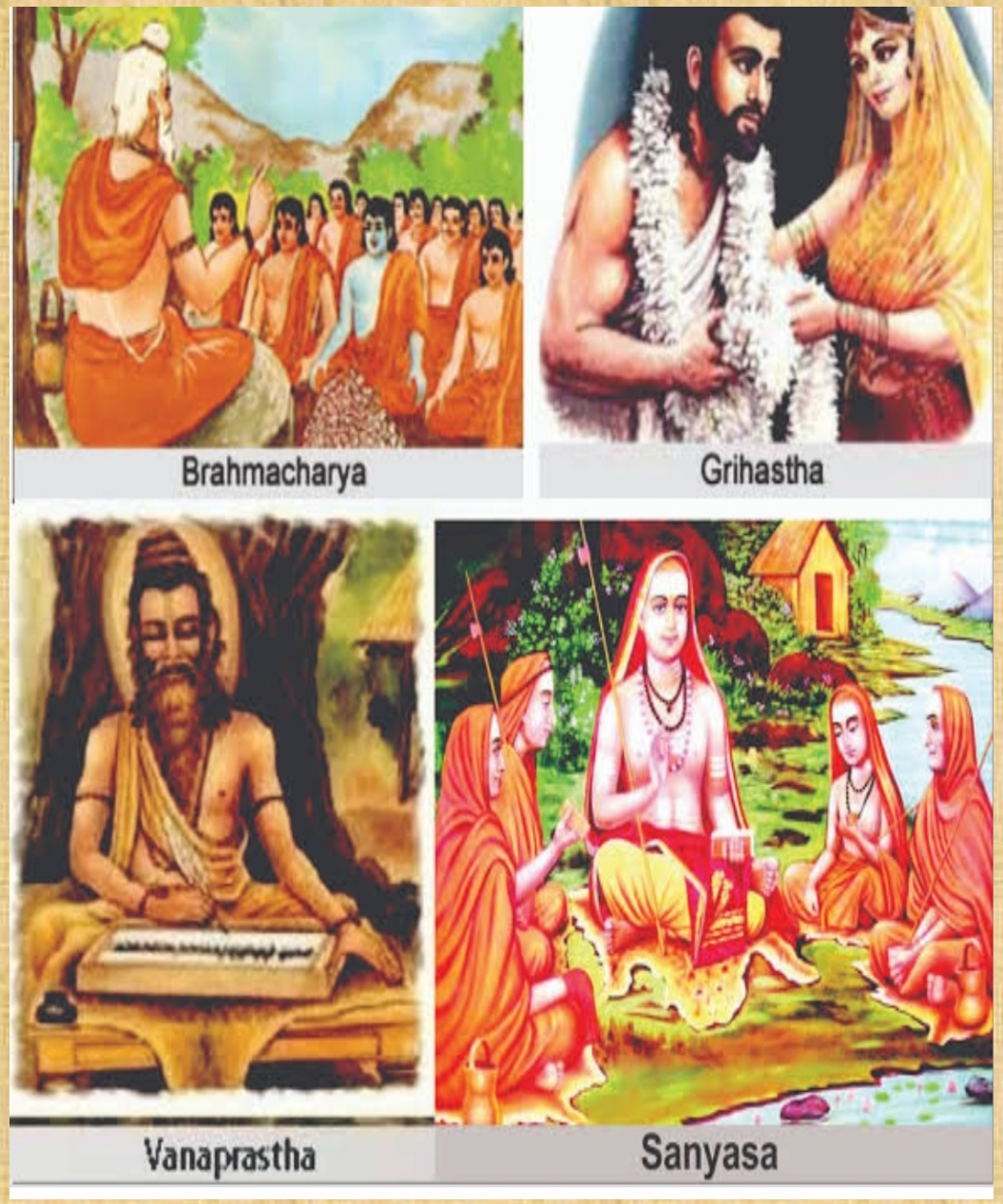

चतुर्वर्गाः

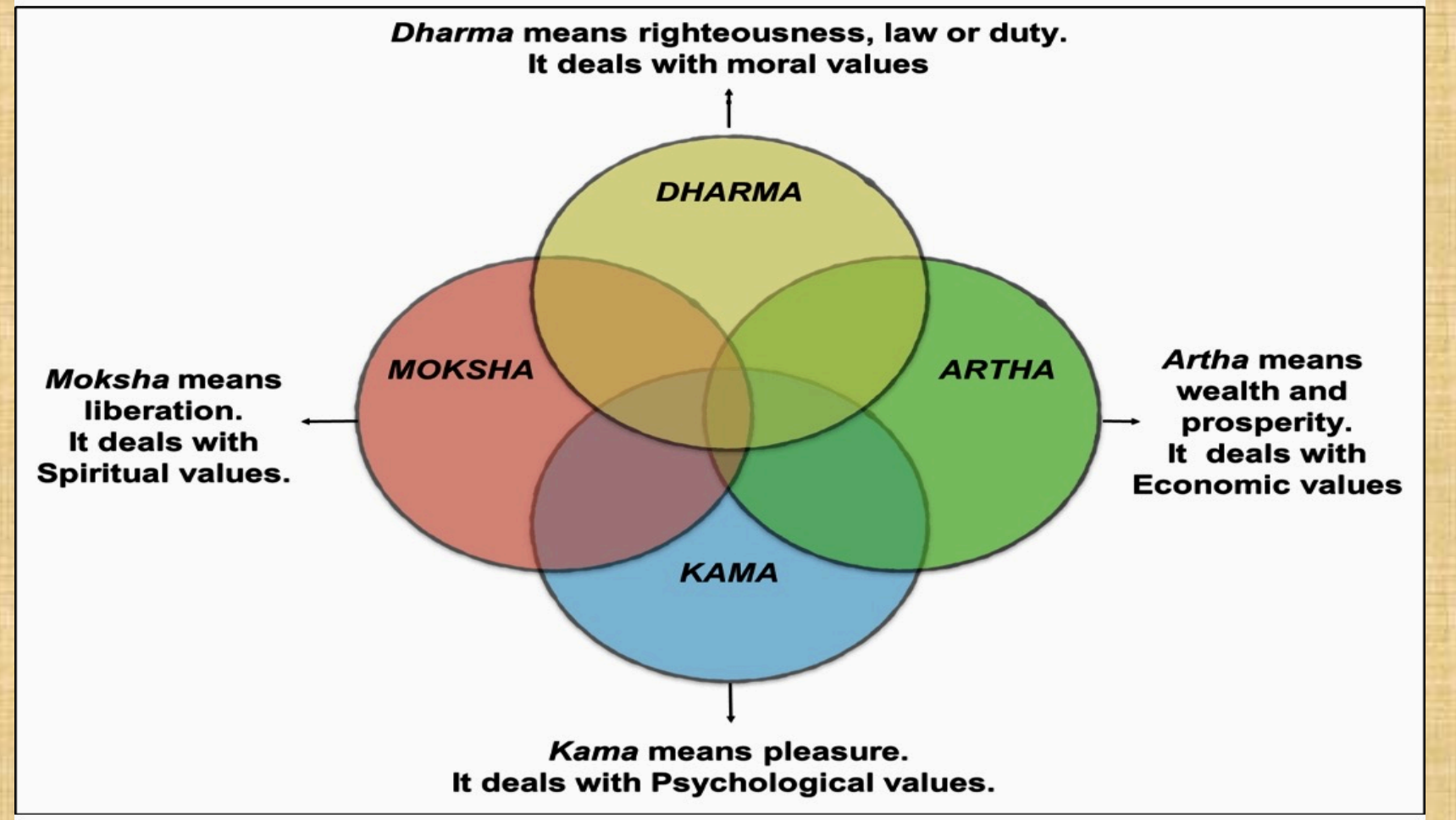
Dharma means righteousness, law or duty.
It deals with moral values
DHARMA
MOKSHA
ARTHA
KAMA
Moksha means liberation.
It deals with Spiritual values.
Artha means wealth and prosperity.
It deals with Economic values
Kama means pleasure.
It deals with Psychological values.

Asrama	Gain	Purushartha
Brahmacarya	Knowledge	Dharma
Grihasta	Wealth and progeny	Artha and Kama
Vanaprastha	Wisdom	Moksha
Sanyasa	Liberation	Moksha

चतुर्वेदाः

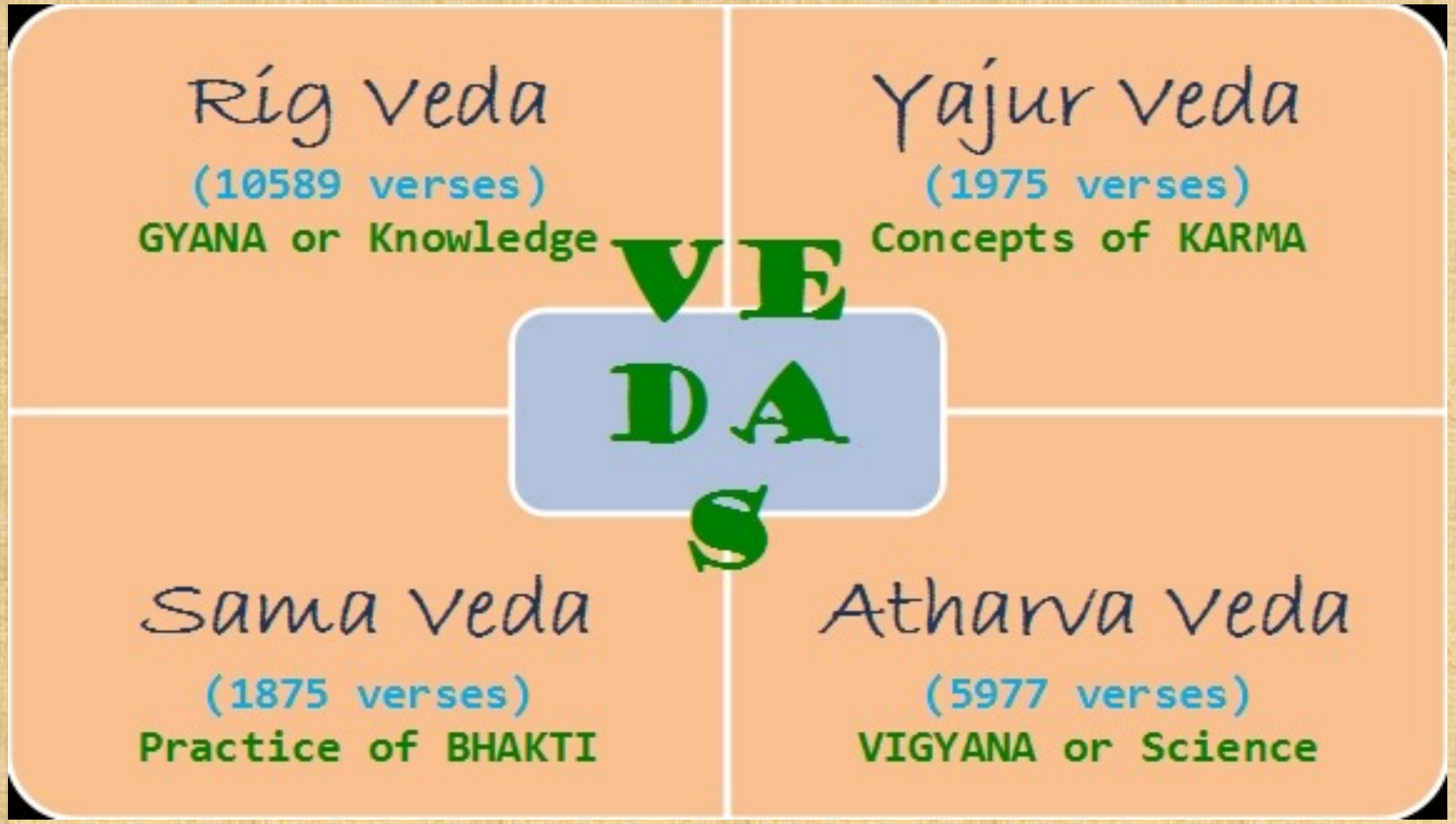
Rig Veda
(10589 verses)
GYANA or Knowledge
Yajur Veda
(1975 verses)
Concepts of KARMA
VEDAS
Sama Veda
(1875 verses)
Practice of BHAKTI
Atharva Veda
(5977 verses)
VIGYANA or Science

Vedas

Rig Veda	Hymns about Gods Indra, Varuna and Agni.
Yajur Veda	Mantras on Rituals, Sacrifices and Yagnas
Sama Veda	Hymns and Songs for Pooja and music.
Artharva Veda	Mantras about Healing, Marriage and Death.

चतुरुपाया:

THEORY OF MOTIVATION

- Sama (counseling)
- Dama (offering of gifts)
- Danda (Punishments)
- Bheda (creating a split)

चतुरङ्गानि

चतुर्गतयः

तिर्यक्

श्लोक:

शतायुर्वज्रदेहाय सर्वसम्पत्कराय च ।
सर्वारिष्टविनाशाय निम्बकन्दलभक्षणम् ।।

This sloka is to be recited when eating a mixture of neem and jaggery on the day of Yugādi.

The tender shoot of neem is to be eaten for a strong body with a hundred year's life, to obtain all kinds of wealth and to ward off all evil.